

УДК 159.923

DOI 10.31654/2663-4902-2021-PP-3-61-73

Кононко О. Л.

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри дошкільної освіти
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
kononko11@ukr.net
orcid.org/0000-0003-2815-6261

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ ПОЗИЦІЇ
ДОШКІЛЬНИКА У ВЗАЄМОДІЇ З ОДНОЛІТКАМИ**

У статті обґрунтовано актуальність проблеми становлення і розвитку моральної позиції дітей 5–7 років у взаєминах з однолітками. Зафіксовано фактичну відсутність у дослідженнях, присвячених формуванню моральності в ранньому онтогенезі, поняття «позиція» як інтегративного утворення. Розкрито зміст і структуру моральної позиції як системи ціннісних ставлень дитини старшого дошкільного віку до себе, однолітків та спільної з ними діяльності. Визначено роль ціннісного ставлення дошкільника до партнера й самого себе у процесі конструктивної взаємодії. Схарактеризовано групову взаємодію дітей старшого дошкільного віку за особливостями їхнього ставлення до соціальних регламентів, самопокладання відповідальності, взаємин з однолітками, самооцінки результатів та власного внеску в них. Визначено критерії оцінки міри сформованості у досліджуваних моральної позиції, якими слугували: власна відповідальність, повага до партнера по діяльності та відповідальне ставлення до процесу й результатів спільних дій. Обґрунтовано й описано авторську типологію моральної позиції досліджуваних 5–7 років, яка включає: свідомо-рефлексивний, соціально-орієнтований, деструктивно-демонстративний та споглядально-ухильний типи. Програма оптимізації освітнього процесу спрямована на організацію ціннісно орієнтованої взаємодії дошкільників з однолітками в умовах ЗДО. Ключові слова: суб'єкт взаємодії, самостійність дошкільника, спільна з одноліткою діяльність, ціннісне ставлення, моральна позиція.

Постановка проблеми. Комунікативність – базова характеристика особистості, один з важливих показників її компетентності, запорука гармонійної соціалізації. Ця сукупна властивість уможливорює успішний прийом, розуміння, засвоєння, використання й передачі соціальною особою життєво важливої інформації. З одного боку, існує соціальне замовлення на розвиток комунікативності особистості, з іншого – відбувається деформація, трансформація, формалізація взаємин, переважання ділового спілкування над особистісним, перенесення реальних контактів у віртуальний простір, втрата довірливості й щирості, зменшення питомої ваги дружніх стосунків за рахунок зростання партнерських.

Хоча проблема спілкування була і залишається в психолого-педагогічній науці однією з найбільш розроблених, з огляду на сказане вище до сьогодні не втратили своєї актуальності такі її аспекти, як становлення і розвиток дитини як суб'єкта взаємовідносин в ранньому онтогенезі; дослідження особливостей її партнерства з однолітками; розробка психолого-педагогічних умов закладання у дошкільному дитинстві фундаменту моральної позиції як системи ціннісних ставлень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно з сучасними науковими даними, важливою умовою розвитку особистості у дошкільному дитинстві виступає співіснування з оточуючими людьми, вироблення власного ціннісного ставлення до них. Часткова позиція «Я серед людей» є складовою загальної позиції «Я у Світі» і передбачає оволодіння дитиною 5–7 років уміннями встановлювати, налагоджувати, підтримувати відносини з дорослими й однолітками, домовлятися з ними, виходити з конфлікту у мирний спосіб, одержувати задоволення від спілкування та спільної діяльності. Гармонійне поєднання умінь організовувати *спільну діяльність*, активно

включатися у спілкування з однолітками сприяє формуванню у дошкільника ділових та особистісних стосунків, ціннісного ставлення до себе, партнерів та діяльності, *людяності* як базової моральної якості [2].

До провідних характеристик міжгрупової взаємодії М. Обозов відносить: її *організованість* (здатність партнерів самовизначатися, узгоджувати різноманітні думки та форми ініціативної поведінки); *спрацьованість* (максимальна результативність за мінімальних емоційно-енергетичних витрат); *сумісність* (максимальна суб'єктивна задоволеність один одним та спільним продуктом). Фахівець зазначає: зв'язок партнерів у процесі спілкування є єдиною умовою існування групи як цілісного утворення, в процесі функціонування якого розвивається і вдосконалюється зростаюча особистість. Спілкування становить живу тканину групової діяльності та створення колективу. Процеси спілкування є найважливішою передумовою, способом, формою існування і розвитку групи як колективу [6].

М. Лісіна, А. Рузьська зазначають, що характер спілкування суттєво впливає на спільну діяльність дітей дошкільного віку та на них як сукупний суб'єкт. Фахівці підкреслюють важливість у цьому процесі *комунікації* (обміну інформацією), *інтерації* (безпосередньої міжособистісної взаємодії, найважливішою особливістю якої є здатність дитини «приймати на себе роль іншої») та *міжособистісної перцепції* (самопізнання як основи взаєморозуміння). Обмінюючись інформацією з однолітками, дошкільник не просто обмінюється значеннями, а й прагне виробити «спільний смисл». Важливим показником і проявом цього прагнення є *міра включення* дитини як суб'єкта спільної діяльності в її контекст. До особливого результату спільної діяльності вказані фахівці відносять певний «еталон образу іншого». Змістом інтерації, тобто взаємодії дошкільників як партнерів, виступає побудова ними стратегій та планування практичних дій, узгодження позицій, вироблення спільного рішення. Групове рішення перетворюється на регулятор спільної діяльності. Ефективність спільних зусиль засвідчується *продуктивністю діяльності* (її об'єктивною якісно-кількісною характеристикою) та *задоволеністю* (суб'єктивними переживаннями успіху) [4, с. 10].

Як зазначають Е. Мелібруда, В. Кузьменко, М. Мід, Т. Нежнова, актуальним аспектом дослідження особливостей становлення і розвитку групової свідомості й поведінки на етапі дошкільного дитинства є співвідношення орієнтацій дитини на самостійну та моральну активність. Їх кваліфікують як провідні риси особистісного становлення на ранніх етапах онтогенезу, які можуть гармонійно поєднуватися між собою або не збігатися, суперечити одна одній. За умови включення у групову діяльність, дошкільник залучається до виконання завдань, які стоять перед колективним суб'єктом, вправляються в уміннях виробляти спільні способи дії та дотримуватися певної моральної позиції.

Під *моральною позицією* науковці розуміють засвоєні дитиною цінності і погляди, які регулюють її діяльність та вчинки, визначають характер і спрямованість активності, перетворюються на мотив поведінки. Є.Субботський, характеризуючи особливості партнерської діяльності дітей дошкільного віку, визначає моральну позицію як процес їхнього *самовизначення*, своєрідне поле їхнього *морального зв'язку* з ситуаціями, в яких вони діють, та з партнерами, яким себе презентують. Вказаний автор підкреслює: обмін між партнерами по спільній діяльності та спілкуванню має бути еквівалентним: якщо погляди, наміри, інтереси, почуття одного з членів групи не адекватні відгуку, партнерство не може бути успішним та тривалим [12].

Моральна позиція відображається у змісті й формі *морального ставлення* дошкільника до партнера. Згідно з сучасними науковими узагальненнями, моральними вважаються лише такі форми поведінки дитини, які характеризуються *стійкістю* та *вибірковістю*. За даними досліджень К. Надь та Н. Щуркової, розвиток морального ставлення на ранніх етапах онтогенезу відбувається поступово і проходить у чотири етапи:

- 1) виникнення моделі належної поведінки;
- 2) становлення власне вчинку;
- 3) поява переживання, усвідомлення результатів власного вчинку;
- 4) виникнення суб'єктивної моделі ставлення, самостійного наміру вчиняти відповідно.

Ці етапи розвитку морального ставлення відбивають послідовний рух дитини дошкільного віку від дії до вчинку, від наслідування до власної спонуки вчинити правильно за внутрішньою потребою. Отже, однією з найважливіших передумов розвитку морального ставлення дошкільника до партнера по діяльності є його *здатність діяти самостійно*, реалізувати власний намір [15].

Згідно з підходом Н. Щербо, важливими показниками сформованої моральної позиції є здатність зростаючої особистості до самостійності, самопокладання відповідальності, самодіяльності, творчої ініціативи. Авторка підкреслює: вони впливають на розподіл ролей учасників спільної діяльності, партнерів по спілкуванню, силу моральної позиції кожного і групи в цілому. Моральна позиція дитини у спілкуванні з однолітками виражається у *прийнятті* (схваленні) *одних* і *відмові* (запереченні) від *інших варіантів поведінки*. Про характер позиції, а отже, і моральне ставлення, свідчить факт втручання або невтручання учасників спільної діяльності у несправедливу ситуацію та те, заради чого вони розв'язують моральну колізію у певний спосіб [14].

Проявом морального ставлення до партнера, показником ціннісного ставлення до нього виступає *моральна ініціатива*. Підкреслюючи роль ініціативи як компоненти самостійності у становленні й розвитку моральної свідомості та поведінки особистості в ранньому онтогенезі, О. Кононко вказує: суттєвою засадою класифікації вибіркової активності є міра творчого або стереотипного вибору зростаючою особистістю способу дій. Отже, автономність рішення та творча ініціатива виступають провідними характеристиками диспозиції дошкільника, а сильна диспозиція особистості, у свою чергу, засвідчує вираженість нею самостійності як провідної риси [3].

Водночас, як підкреслює К. Муздибаєв, ініціативність та самодіяльність як важливі ознаки особистості однозначно не зумовлюють прогресивного характеру моральної позиції. Вказані фахівці наголошують: неабияке значення в становленні останньої відіграє *спрямованість* активності партнерів на індивідуальні або групові інтереси, збіг / незбіг її об'єктивного значення з *особистісним смислом* [5].

Отже, групова діяльність як організована система взаємодії, спрямована на створення спільного продукту, виявляється ефективною за умов орієнтації партнерів на моральні норми та ціннісного ставлення один до одного. Провідні фахівці актуалізують проблему розвитку дошкільника як *суб'єкта моральної діяльності*, здатного до діалогу, «взаємної індукції» до співпереживання, співтворчості, узгодженості позицій. «Обмін» між суб'єктами спілкування та спільної діяльності передбачає певну еквівалентність, домірність того, чим вони обмінюються, здатність відчувати схожі або однакові переживання, поділяти погляди та інтереси партнера. О. Бодальов зазначає: спілкування не може бути успішним і тривалим, якщо не будується на еквівалентному обміні, якщо наміри і почуття одного з партнерів не знаходять адекватного відгуку в іншого, якщо взаємодія не характеризується взаємною віддачею.

За допомогою механізмів ідентифікації, учування, співпереживання, синхронізації, навіювання, наслідування в ході спілкування з іншими людьми в дошкільному дитинстві виникає можливість «вийти за межі себе», увібрати у себе частку універсальності людства. Завдяки самовизначенню, яке відбувається через *спіучасть*, уможливорюється відтворення чужого досвіду у власному. Тим самим, за визначенням О. Асмолова, спілкування виконує унікальну роль у становленні особистості, зокрема у розвитку її внутрішнього, суб'єктивного досвіду, його розширенні й збагаченні.

Важливе значення для нашого дослідження мають положення сучасної науки, згідно з якими важливо створювати сприятливі умови для розвитку дитини як активного суб'єкта моральної діяльності. Згідно з концепцією В. Татенка, бути суб'єктом означає: виступати ініціатором, автором і творчим виконавцем активних дій; впливати на самого себе, а не очікувати заохочення ззовні; самостійно здійснювати вибори; перетворювати дійсність, а не лише пристосовуватися до неї; долати зовнішні та внутрішні перешкоди; протистояти тому, що шкодить досягненню важливих цілей; залишатися собою, змінювати себе за власним бажанням; керуватися почуттями міри та доцільності [13].

Згідно з підходом О. Поліщук, одним з важливих аспектів виховання дошкільника як морального суб'єкта є розвиток в нього системи ціннісних ставлень та орієнтацій. Категорію «морально-ціннісні орієнтації» авторка характеризує як цілісний

процес, у ході якого у дітей формується комплекс важливих особистісних морально орієнтованих внутрішніх утворень, моральних детермінант – морального досвіду, моральних почуттів, усвідомлених і сприйнятих моральних норм і правил, система власних цінностей, ціннісних ставлень й орієнтацій, ціннісної взаємодії, цінності взаєморозуміння і співробітництва, які реалізуються у морально доцільних вчинках, поведінці і діяльності [8].

Досліджуючи особливості морального розвитку в ранньому онтогенезі, Р. Павелків вказує на тісний зв'язок самосвідомості з моральною регуляцією, підкреслює важливість таких проявів моральної регуляції поведінки, як наявність об'єктивних самооцінок, врахування інтересів іншого, бажання надати допомогу, проявити дружелюбність. Важливим чинником морального виховання фахівець називає спілкування і пов'язане з ним почуття колективізму. На думку автора, виховання, засноване на особистісному типі спілкування, сприяє становленню моральної самооцінки. До особливостей морального розвитку в дитячому віці Р. Павелків відносить гетерогенність та гетерохронність становлення моральної свідомості, вказує на розбіжності в характері побудови моральних суджень і моральної поведінки, відмінності когнітивних та емоційних елементів морального судження дошкільників. Автор вважає, що у спілкуванні з дорослими вони реалізують радше не моральну, а просоціальну поведінку [7].

У дослідженні Л. Врочинської було виявлено, що випадки байдужого ставлення дошкільників до партнера по спільній діяльності становили найбільшу кількість (40,0 %). Моральні прояви поведінки зафіксовано лише у третини дітей експериментальної групи. Водночас 28 % старших дошкільників характеризувалися негуманною поведінкою – конфліктували, сперечалися, наполягали на своєму, виявляли егоїзм і нездатність до компромісів. Авторка виокремила причини виникнення байдужого і негативного ставлення дошкільників 5–7 років до однолітків. До основних із них віднесено: зіткнення інтересів, невдача в діяльності, обмеженість інструментарію налагодження гуманних стосунків, невідповідність між уявленнями дітей про гуманні вчинки та їхнім реальним ставленням до партнерів по спілкуванню [1].

Н. Скрипник актуалізує необхідність створення сприятливих умов для розвитку у дошкільника комплексу умінь: здатності керуватися моральними нормами; відчувати межі припустимої поведінки; усвідомлювати, що одноліток може інакше оцінювати події, вчинки, результати діяльності; виявляти тактовність, терпимість під час зіткнення з іншою точкою зору; виділити і називати почуття партнера по спілкуванню, розуміти його стан, уміти на нього відгукнутися, виявляти емпатію, співчуття; уникати конфліктів, налагоджувати добрі стосунки, доходити згоди, йти назустріч готовності партнера порозумітися [11].

Т. Поніманська, О. Козлюк, Г. Марчук спрямовують увагу освітян на важливість виховання у дошкільному дитинстві людяності як базової якості особистості. Автори актуалізують необхідність пошуку нових підходів до гуманного введення дитини дошкільного віку у соціальне середовище. Вони зазначають: людяність у дошкільному віці виступає емоційним чинником і проявляється у почуттях співпереживання й співчуття до оточуючих людей. *Людяність* вказані фахівці називають ознакою соціальної компетентності дошкільника і характеризують її за пізнавальним, ціннісним, емоційним, оцінним та поведінковими компонентами. З огляду, що реальні прояви людяної поведінки засвідчуються мірою сформованості людяності як базової якості особистості, підкреслено особливе значення виховання у дітей умінь орієнтуватися на етичні форми поведінки та спільної з іншими діяльності, надавати та приймати допомогу, здійснювати моральні вибори, гуманно ставитися до партнера по спілкуванню [9].

Аналіз наукових джерел засвідчив: з одного боку, існує ґрунтовний теоретико-експериментальний доробок із проблеми морального виховання дітей дошкільного віку, який слугує концептуальними засадами нашого дослідження; з іншого – констатовано фактичну відсутність праць, присвячених безпосередньо проблемі формування в ранньому онтогенезі основ моральної позиції як системи ціннісних ставлень.

Мета статті: теоретично обґрунтувати та експериментально визначити особливості розвитку у старшому дошкільному віці елементарних форм моральної позиції як показника суб'єктності дитини у спільній з однолітками діяльності.

Виклад основних матеріалів. У ході дослідження показниками спільної діяльності дошкільників виступили: розподіл єдиного процесу діяльності між його учасниками; зміна будови діяльності внаслідок того, що результат активності кожного не задовольняє його потреби; ставлення партнерів один до одного. Предметом уваги у дослідженні була особистість дошкільника, взята у системі множинних, різнопідпорядкованих *суб'єкт-суб'єктних відносин*.

Ми виходили з розуміння, що розвиток особистості дошкільника як учасника комунікативної діяльності відбувається завдяки удосконаленню спільного способу дій та мобілізації власних ресурсів. У ході спільної діяльності дитина не лише вдосконалює уміння спілкуватися з однолітками, а й розвиває здатність до *самоорганізації та саморегуляції*. У дослідженні враховувалося, що процеси, пов'язані з діяльністю сукупного суб'єкта, проявляються у двох формах:

1) *колективній* (появі нових, досконаліших способів організації сумісних дій, формуванні комунікативних здібностей, розвитку умінь обирати, узгоджувати вдалі рішення, доцільно розподіляти ролі);

2) *індивідуальній* (здатності самоорганізуватися, адекватно на себе впливати, актуалізувати свій потенціал, підтримувати себе у складній ситуації).

У ході дослідження моральне ставлення кваліфікувалося як конкретне *самовизначення* дошкільника, яким засвідчується система його цінностей і пріоритетів. Досліджуючи феномен ціннісного за характером, активного за формою та морального за спрямованістю ставлення дитини 5–7 років до партнера по спілкуванню та спільній діяльності, увага концентрувалася як на «горизонтальному» (розмаїтті та широті проявів), так і на «вертикальному» (вікові особливості) векторах моральної позиції.

Під моральною позицією розуміється стійке усвідомлене емоційно-ціннісне ставлення дошкільника до себе, партнера по спілкуванню та спільної діяльності, яке визначає його моральний вибір, регулює поведінку на основі інтеріоризованих моральних норм. По суті, моральна позиція кваліфікується нами як *інтегрована характеристика особистості, яка утворюється єдністю часткових моральних ставлень дитини до себе, однолітка та спільної діяльності*.

Згідно нашим підходом, моральне ставлення дитини 5–7 років до себе засвідчується її *власною гідністю*; моральне ставлення до однолітка як партнера по спілкуванню – *повагою* до нього; ціннісне ставлення до спільної діяльності (процесу та результату) – *відповідальністю*. Їх використано як критерії оцінки моральної позиції як особистісного феномену та інтегративної характеристики свідомості та поведінки дитини – члена соціальної групи. Нижче у таблиці 1 деталізовано показники кожного з вказаних критеріїв оцінки моральної позиції дітей старшого дошкільного віку.

Таблиця 1

Критерії та показники оцінки моральної позиції як інтегральної характеристики особистості дошкільника

Критерії	Показники
1	2
Власна гідність	Вирізняється адекватною самооцінкою; орієнтується у власних чеснотах і вадах; усвідомлює свою значущість для рідних та друзів; поводить себе чесно, не хитрує; цінує власні досягнення та визнає помилки, виправляє їх; соромиться і вибачається, коли помиляється; дотримується своїх обіцянок, виявляє пунктуальність; чинить опір образам і несправедливим оцінкам, аргументує незгоду; ніколи не підлабузнюється; гідно виграє і програє; пишається своїми досягненнями; впливає на свої емоції, контролює поведінку, регулює дії.

Продовження таблиці 1

1	2
Повага до однолітків	Виявляє доброзичливість; відкритий контактам, поводить ся щиро, виявляє довіру й бажання діяти спільно; справедливо розподіляє ролі, необхідні матеріали та інструменти: цінує здібності та уміння партнера, визнає його вдалі ідеї, враховує слушні пропозиції та зауваження, визнає чесноти і досягнення, схвалює успішні дії, справедливо оцінює його внесок у сукупний продукт, узгоджує з ним власні дії, утримується від егоїстичних бажань, недоцільного наполягання на своєму, агресивних дій, розв'язує конфлікт у мирний спосіб.
Відповідальне ставлення до спільної діяльності (процесу і результату)	Орієнтується у своїх діях на високий стандарт якості, прагне досягти успіху; не боїться експериментувати, проявляє творчість; аналізує ситуацію, прогнозує наслідки своїх дій; виявляє самостійність, приймає власні рішення, здійснює особисті вибори; усвідомлює необхідність обов'язку відповідати за свої дії та вчинки, впливати на них; об'єктивно оцінює спільний продукт праці, внесок кожного учасника, якісно-кількісні характеристики результату та вкладені в його досягнення зусилля; ініціює готовність внести корективи, покращати, переробити кінцевий продукт.

В ході експерименту враховувалася модальність, стійкість прояву та збалансованість часткових моральних ставлень – до себе, однолітка та спільної діяльності. Це уможливило визначення типів моральної позиції досліджуваних 5–7 років як інтегральної характеристики їхньої особистості.

До складу експериментальної групи увійшли 96 дітей старшого дошкільного віку. Було проведено 288 сеансів спостережень за характером їхньої групової діяльності та специфікою партнерства. Моделювалися три експериментальні ситуації, які варіювалися складом діад та можливістю самостійного розподілу ролей. Діти старшого дошкільного віку виконували конструктивні завдання, які передбачали складні й прості ділянки роботи.

У *першій* експериментальній ситуації в діаді об'єднувалися *різні за рівнем самостійності* досліджувані 5–7 років, яким належало виконати *невідповідні їхнім можливостям ділянки роботи*: самостійнішому – залежку для нього, залежному – заважку, що потребувала чималих зусиль та часу. Після закінчення своєї ділянки роботи самостійніша дитина могла ініціювати допомогу слабшій заради досягнення спільного успіху або залишити її наодинці з проблемою і переключитися на заняття за інтересом. Тобто, *здійснити власний вибір*. У такий спосіб встановлювалося співвідношення самостійності з моральним ставленням дошкільника до однолітка.

Друга експериментальна ситуація передбачала, як і у попередньому випадку, об'єднання для виконання завдання практичного характеру дошкільників з різними рівнями розвитку самостійності (високим, середнім, низьким). Водночас відмінність полягала у тому, що дітям надавалася можливість *самим розподілити між собою ролі та ділянки роботи*. Це провокувало виникнення суперечок, конфліктів, актуалізувало необхідність узгоджувати позиції, домовлятися, знаходити компроміси.

У *третьій* експериментальній ситуації, на відміну від двох попередніх, об'єднувалися діти з *однаковими рівнями розвитку самостійності*: незалежні – з незалежними, залежні – із залежними. Їм надавалася можливість діяти на власний розсуд упродовж усього виконання практичного завдання. У такий спосіб моделювалася конкурентна ситуація, яка вимагала від дошкільників чималих зусиль, спрямованих на узгодження спільних дій, знаходження компромісів, використання мирних способів розв'язання конфліктів.

Вказана організація експерименту вможливила отримання інформації щодо: переважання у досліджуваних індивідуалістичної, кооперативної або спільної орієнтації; схильність до самопокладання відповідальності або її уникнення; співвідношення самостійності та морального ставлення до партнера по спільній діяльності. Отримані по кожній ситуації емпіричні дані наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Розподіл дітей старшого дошкільного віку за характером спільної діяльності

Параметри, що характеризуються	Варіанти прояву	Кількість дітей (у %)
Ставлення до зовнішньої регламентації	Як до можливості уникнути самовизначення	30,0
	Як до прикрої необхідності утриматися від прийняття власного рішення	20,6
	Як до можливості продемонструвати дорослому свою слухняність	25,4
	Як до обов'язкової для виконання настанови	24,0
Самопокладання відповідальності	Добровільний вибір складної ділянки	32,8
	Добровільний вибір легкої ділянки	28,6
	Вимушений вибір складної ділянки	15,0
	Вимушене виконання легкої ділянки	13,6
	Доцільний розподіл ділянок роботи між партнерами	10,0
Ставлення до партнера	Як до авторитетної особи	18,0
	Як до небажаного партнера	18,0
	Як до безумовного лідера	16,8
	Як до індіферентної особи	22,4
	Як до суперника, конкурента	24,8
Особливості взаємодії	Гармонійний, конструктивний	30,2
	Кооперативний	36,0
	Конфліктно-конкурентний	16,0
	Індивідуалістичний	18,8
Самооцінка результату	Адекватна, самостійна	26,2
	Упереджено критична	26,2
	Упереджено поблажлива	20,6
	Ухильна, невизначена	14,8
	Репродуктивна, залежна	12,2

Узагальнення наведених вище даних дозволяє зробити декілька узагальнень. Зокрема:

1. З'ясовано, що більше половини дітей старшого дошкільного віку середнього та низького рівнів сформованості самостійності поставилися до необхідності виконувати складну ділянку роботи без ентузіазму, як до прикрої необхідності та обов'язкової для виконання настанови авторитетного дорослого.

2. Встановлено, що за умов жорсткої або парадоксальної регламентації навіть третина самостійних дошкільників погіршили показники своєї діяльності: прагнули уникнути самопокладання відповідальності, задовольнялися виконанням обов'язкової норми. Це дає підстави твердити, що дисциплінарно-деструктивні зовнішні настанови суттєво гальмують прояви дітьми 5–7 років креативності та морального ставлення до однолітків.

3. Виявлено: надання дорослим дітям старшого дошкільного віку права на самовизначення у спільній з однолітком діяльності сприяє активізації поведінки її

учасників, вільному волевиявленню, варіативності їхніх дій, прийняттю ними конструктивних рішень, комфортному спілкуванню з партнером, формуванню здатності орієнтуватися на здоровий глузд й об'єктивну доцільність, розвитку уміння розв'язувати конфлікти у мирний спосіб.

4. Тривожним є факт переважання у понад половині дітей старшого дошкільного віку індивідуалістичної спрямованості, схильності ігнорувати інтереси партнера по спільній діяльності. Це проявилось в усіх трьох експериментальних ситуаціях, проте найбільш виразно – у випадку об'єднання в діаді близьких за рівнем самостійності й моральності досліджуваних. У найбільш самостійних з них зафіксовано сильну тенденцію до суперництва (особливо у хлопчиків), змагальності, конкуренції. Проте прагнення до успіху стимулювало необхідність ділової взаємодії. Спілкування недостатньо самостійних дітей супроводжувалося деструктивною поведінкою, емоційною нестабільністю, нездатністю діяти гуманно й орієнтуватися на здоровий глузд. Подекуди їм було важко прийняти будь-яке відповідальне рішення, що призводило до невдач.

Зіставлення даних щодо характеру групової діяльності, отриманих у трьох змодельованих експериментальних ситуацій, дозволило з'ясувати, що близько 30 % дітей 5–7 років характеризуються власне спільною, близько 32 % – кооперативною, а 38 % – квазіспільною формою взаємодії з однолітками (конфліктною, конкурентною, конформною).

З метою визначення типів моральної позиції дітей старшого дошкільного віку у відносинах з однолітками, дані по експериментальних ситуаціях доповнювалися спостереженнями за ними у звичних умовах життєдіяльності – в ході спільних ігор, в об'єднаннях за інтересами, у групових іграх на прогулянці. Здійснено по чотири спостереження за ставленням кожного досліджуваного 5–7 років до однолітків. Усього проведено 384 сеансів спостереження, в ході яких у протоколах фіксувалися: *особливості самоставлення дитини, характер її ставлення до однолітків та до спільної з ними діяльності*. Комплекс з означених часткових ставлень засвідчував міру сформованості моральної позиції як інтегративної характеристики. Показники кожного критерію уможлилювали деталізацію кожної часткової складової, а їх збалансованість, модальність, стабільність та гармонійне поєднання індивідуального та групового інтересів характеризували моральну позицію як цілісний особистісний феномен.

Розроблена нами типологія моральної позиції дітей старшого дошкільного віку включала чотири основні типи: *свідомо-рефлексивний, соціально-орієнтований, деструктивно-демонстративний та споглядально-ухильний*. Кожний з них схарактеризовано у таблиці 3.

Таблиця 3

Якісно-кількісна характеристика типів моральної позиції дітей старшого дошкільного віку

<i>Тип моральної позиції</i>	<i>Особливості свідомості та поведінки представників кожного типу</i>	<i>Кількісний склад (у %)</i>
1	2	3
СВІДОМО-РЕФЛЕКСИВНИЙ	Вирізняється гармонійним поєднанням ціннісного ставлення до себе (<i>гідністю</i>), до однолітків (<i>повагою</i>) та до спільної діяльності (<i>відповідальністю</i>). Прагне задовольнити як особисті, так і групові інтереси, досягти успіху, домогтися високих стандартів якості. Ділове спілкування збалансоване з особистісним. Поводиться самостійно, цілеспрямовано, наполегливо, впевнено. Креативний, кмітливий, совісний. Прагне досягти успіху, орієнтується на високі стандарти якості. Має визначене коло друзів, водночас конструктивно взаємодіє з будь-яким однолітком, налагоджує гуманні взаємини, справедливо розподіляє ролі, узгоджує позиції,	26.0

Продовження таблиці 3

1	2	3
	<p>бере до уваги можливості та інтереси партнера. Усвідомлює власні чесноти і вади, визнає досягнення партнера. Доброзичливий, щирий, чесний. Усвідомлює свої права та обов'язки, керується у поведінці моральними нормами. Комунікативна діяльність розгорнута, продуктивна; засоби спілкування різноманітні, діалог переважає над монологом. Схильний до рефлексії, самооцінка адекватна, здебільшого позитивна, залежить радше від реальних досягнень, ніж зовнішніх суджень.</p>	
<p>СОЦІАЛЬНО-ОРІЄНТОВАНИЙ</p>	<p>Домінує прагнення бути у центрі уваги значущих людей, досягти успіху за будь-яку ціну, продемонструвати оточенню свої досягнення та можливості, отримати схвалення та преференції. Рахується з моральними нормами та соціальними межами й оцінками. Характер спільної діяльності визначається авторитетом партнера: чим він впливовіший, чим вищий статус посідає у соціальній групі, тим більше рахується з ним дитина. Активність проявляється ситуативно, зазвичай на початку вона вища за прикінцеву. У разі зіткнення з труднощами губиться, легко звертається за допомогою. Діє обережно, намагається не ризикувати, діє переважно за знайомим алгоритмом. Поводиться по відношенню до авторитетнішої за себе дитини обачливо, заповзятливо, улесливо, намагається бути корисною, приємною, догодити, охоче виконує її вимоги і прохання. У взаєминах із слабшими за себе може виявити недобррозичливість, нетерпимість, агресивність, намагатися підкорити, використати іншого із зиском для себе. Заради досягнення успіху укладає з партнером угоди, шукає виграшних умов, вдається до хитрощів. Емоції нестабільні, характер спілкування коливається від гармонійного до конфліктного. Самооцінка неадекватна, завищена, домагання вищі за вкладені у спільні досягнення власні зусилля.</p>	<p>34,0</p>
<p>ДЕСТРУКТИВНО-ДЕМОНСТРАТИВНИЙ</p>	<p>Демонстративний тип, схильний до різних форм асоціальної поведінки. Вдається до практичних і вербальних дій, спрямованих на руйнацію конструктивної за змістом та гармонійної за характером взаємодії. Зловживає грубістю, порушенням базових моральних норм поведінки, ігноруванням правил та обмежень. У взаєминах з однолітками часто конфліктує, виявляє агресію, принижує, критикує, ображає, глузує з невдач, погрожує. Недовірливий, імпульсивний, внутрішньо невпевнений та зовнішньо свідомий порушник суспільних норм, схильний до контрпродуктивних дій та небажання виконувати соціальну роль товариша, гуманно налаштованого партнера. Емоційно нестабільний, непослідовний у висловлюваннях та поведінці. Певний час проводить на самоті, спілкування з однолітками короткочасне, спільна діяльність нетривала, у взаєминах часто спостерігаються розбіжності й непорозуміння. Комунікативні здібності розвинені слабо, інструментарій бідний та одноманітний. Охоче «качає права» й водночас легко забуває про обов'язки та обіцянки. Монолог домінує над діалогом. Самооцінка невизначена, нестійка, домагання неправомірно завищені.</p>	<p>28,0</p>

Продовження таблиці 3

1	2	3
СПОГЛЯДАЛЬНО-УХИЛЬНИЙ	<p>Соціальна орієнтація домінує над самовираженням. Залежний, поступливий, невпевнений у собі, емоційно нестійкий. Намагається дотримуватися соціальних норм та вимог у взаємодії з іншими. Здебільшого доброзичливий, але безініціативний. Частіше відгукується на пропозицію контактувати, ніж пропонує його сам. Прагне не стільки досягти успіху, скільки уникнути неспіху. Намагається не привертати до себе увагу, залишитися «в тіні». Поведінка залежна від контролю і керівництва авторитетних людей – дорослого або вправніших за нього однолітків. Уникає будь-яких проблем, конфліктів та необхідності їх вирішувати. Діє зазвичай за шаблоном, обирає нескладні знайомі завдання, не ризикує. У спільній діяльності практично ніколи не пропонує ідей, не приймає самостійних рішень, не відстоює позиції, задовольняється посередніми якісно-кількісними показниками. У спілкуванні виступає виконавцем рішень і пропозицій однолітків. Не комплексує з цього приводу, почувається комфортно. Не ображається на критику, не сприймає болісно відмову з ним спілкуватися, легко переключає увагу на інше або залишається споглядачем. Погано орієнтується у власних чеснотах та вадах. Коло спілкування невизначене, ситуаційне. Самооцінка неадекватна, занижена, домагання низькі. Судження про себе визначаються виключно думкою авторитетних людей.</p>	12,0

Отже, встановлено, що лише трохи більше чверті дітей старшого дошкільного віку характеризуються свідомо-рефлексивним типом моральної позиції, позитивно ставляться до самих себе, до однолітків та спільної з ними діяльності. Це актуалізувало необхідність розробки Програми оптимізації процесу формування у дітей 5–7 років життя моральної позиції, яка передбачає:

1) збагачення та поглиблення знань щодо моральної позиції у відносинах з однолітками як пріоритетної цінності;

2) зведення з допомогою педагогічної оцінки системи базових моральних цінностей (чуйності, совісності, гідності, миролюбності) до найвищих чеснот;

3) плекання ціннісного ставлення до себе та партнера по діяльності, адекватної самооцінки, уміння визначати власні та однолітків чесноти і вади, виявляти почуття власної гідності та поваги до інших;

4) вправлення в уміннях: здійснювати моральні вибори і діяти відповідно до них, аналізувати й оцінювати моральні явища, передбачати наслідки поведінки, рефлексувати власні досягнення та помилки;

5) збагачення змісту освіти матеріалами з високим виховним потенціалом, активне запровадження мультимедіа технології моральної спрямованості;

6) використання дитячих тренінгових ігор морального змісту, інтелектуально-моральних вправ, творчих завдань моральної спрямованості, моделювання моральних колізій,

7) надання дітям права висловлювати власні судження, здійснювати свої вибори, визначати пріоритети, приймати самостійні рішення, коректно відмовляти у прихильності;

8) створення педагогом привабливого образу дітей, які мають у групі невисокий статус, сором'язливі, невпевнені у собі; привернення уваги до їхніх чеснот та здібностей;

9) збагачення й окультурення інструментарію, з допомогою якого дошкільники проявляють по відношенню до однолітків симпатію, доброзичливість, незгоду, бажання допомогти, знайти компромісне рішення тощо;

10) упровадження «Щоденника совісних вчинків».

Таким чином, моральна позиція дітей старшого дошкільного віку у спільній з однолітками діяльності розглядається як складний особистісний феномен, ціннісно-орієнтована взаємодія, спрямована на збагачення їхніх уявлень про себе та партнера, вправлення в уміннях здійснювати вільний за формою і моральний за змістом вибір та діяти відповідно до нього. Процес розвитку моральної позиції в ранньому онтогенезі передбачає комплексний підхід до розвитку, виховання та навчання дошкільників як активних суб'єктів життєдіяльності.

Означені вище напрями розвивальної, виховної та навчальної роботи з дошкільниками уможливають організацію визначеної Програмою ціннісно-орієнтованої взаємодії дошкільників з однолітками як суб'єктами життєдіяльності, сприятимуть формуванню у них моральної позиції як системи ціннісних ставлень до себе, партнера та спільної діяльності. Ефективність реалізації положень Програми оптимізації життєдіяльності досліджуваних 5–7 років засвідчуватиметься позитивними якісно-кількісними змінами їхньої моральної позиції.

Висновки. У дослідженні зафіксовано брак вітчизняних розвідок, присвячених аналізу особливостей становлення і розвитку моральної позиції дітей дошкільного віку у взаєминах з однолітками. Поняття «моральна позиція» використовується переважно по відношенню до дітей старших вікових груп, що складно вважати правомірним. Моральну позицію кваліфіковано як складне особистісне утворення, яке відображає світ моральних цінностей дитини 5–7 років. Констатовано, що вона виступає регулятором поведінки особистості на основі загальноприйнятих у суспільстві та інтеріоризованих соціальних норм. Моральна позиція сприяє самостійному та відповідальному вибору дошкільником як активним суб'єктом життєдіяльності своїх вчинків, здатності з власної ініціативи їх аналізувати, вносити корективи, адекватно оцінювати. Критеріями оцінки міри сформованості моральної позиції дошкільників виступили: власна гідність, повага до партнера по діяльності та відповідальне ставлення до процесу й результатів спільних з ним дій. Схарактеризовано авторську типологію моральної позиції досліджуваних 5–7 років, до складу якої увійшли: свідомо-рефлексивний, соціально-орієнтований, деструктивно-демонстративний та споглядально-ухильний типи. Розроблено програму оптимізації процесу розвитку моральної позиції дошкільників, спрямовану на організацію їхньої ціннісно-орієнтованої взаємодії з однолітками, вправлення в уміннях аналізувати й оцінювати наслідки своїх вчинків, здійснювати самостійні та відповідальні моральні вибори.

Перспективними напрямками подальшої роботи з розвитку у дошкільників моральної позиції у взаєминах з однолітками є розробка відповідної змістово-функціональної моделі; забезпечення наступності у виховній роботі вказаного напрямку на дошкільній та молодшій шкільній ланках освіти; розробка методичного забезпечення освітнього процесу, спрямованого на формування у дитини ціннісних ставлень до себе, партнера та спільної з ним діяльності.

Література

1. Врочинська Л. І. Виховання гуманної поведінки дітей старшого дошкільного віку у процесі взаємодії дошкільного навчального закладу і сім'ї: дис... канд. пед. наук. Київ, 2009. 233 с.
2. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід). Київ: Стилос, 2000. 336 с.
3. Кононко О. Л. Теоретичні аспекти соціально-морального розвитку і виховання дитини дошкільного віку. Соціально-моральний розвиток і виховання дитини дошкільного віку: монографія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя 2020. С. 7–57.
4. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения. Москва: Педагогика, 1986. 144 с.
5. Муздыбаев К. Психология ответственности. Москва: Либроком, 2010. 248 с.
6. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений. Киев: Лыбидь, 1990. 192 с.
7. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2004. 248 с.
8. Поліщук О. П. Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: дис... д-ра філос. наук. Рівне: РДГУ, 2020. 262 с.
9. Поніманська Т., Козлюк О., Марчук Г. Виховання людяності: метод. посіб. Київ: Міленіум, 2008. 138 с.
10. Рузская А. Г. Развитие общения дошкольников со сверстниками. Москва: Педагогика, 1989. 216 с.

11. Скрипник Н. Методика обстеження стану сформованих толерантних взаємин старших дошкільників: *збірник наук. праць Уманського державного педагогічного університету*. Вип. II. Ч. 2. Херсон: ХДУ, 2009. С. 333–336.
12. Субботский Е. В. Генезис личности: теория и эксперимент. Санкт-Петербург: Смысл, 2010. 408 с.
13. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір: монографія. Київ: Міленіум, 2017. 184 с.
14. Щербо Н. П. Особенности индивидуального и группового решения задач в условиях совместной деятельности. *Вопросы психологии*. 1980. № 2. С. 107–112.
15. Щуркова Н. Е. Прикладная педагогика воспитания: учеб. пособ. Санкт-Петербург: Питер, 2005. 366 с.

References

1. Vrochynska, L. I. (2009). *Vykhovannia humanoi povedinky ditei starshoho doshkilnoho viku u protsesi vzaiemodii doshkilnoho navchalnoho zakladu i simi* [Education of humane behavior of older preschool children in the process of interaction between preschool and family]. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
2. Kononko, O. L. (2000). *Psykhologichni osnovy osobystisnoho stanovlennia doshkilnyka (Systemnyi pidkhid)* [Psychological bases of personal formation of the preschooler (System approach)]. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
3. Kononko, O. L. (2020). *Teoretychni aspekty sotsialno-moralnoho rozvytku i vykhovannia dytyny doshkilnoho viku* [Theoretical aspects of social and moral development and upbringing of a preschool child]. *Sotsialno-moralnyi rozvytok i vykhovannia dytyny doshkilnoho viku* [Socio-moral development and upbringing of a preschool child]. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia [in Ukrainian].
4. Lysyna, M. Y. (1986). *Problemy ontogeneza obshchennyia* [Problems of ontogenesis of communication]. Moskva: Pedahohyka [in Russian].
5. Muzdybaev, K. (2010). *Psykhohohyia otvetstvennosti* [Psychology of responsibility]. Moskva: Lybrokom [in Russian].
6. Obozov, N. N. (1990). *Psykhohohyia mezhlychnostnykh otnoshenyi* [Psychology of interpersonal relationships]. Kyev: Lybyd [in Ukrainian].
7. Pavelkiv, R. V. (2004). *Rozvytok moralnoi svidomosti ta samosvidomosti u dytiachomu vitsi* [Development of moral consciousness and self-awareness in childhood]. Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].
8. Polishchuk, O. P. (2020). *Formuvannia moralno-tsinnisnykh orientatsii molodshykh shkolariv u protsesi pozaklasnoi vykhovnoi roboty* [Formation of moral and value orientations of junior schoolchildren in the process of extracurricular educational work]. Doctor's thesis. Rivne: RDHU [in Ukrainian].
9. Ponimanska, T., Kozliuk, O. & Marchuk, H. (2008). *Vykhovannia liudianosti* [Education of humanity]. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].
10. Ruzskaia, A. H. (1989). *Razvytye obshchennyia doshkolnykov so sverstnykamy* [Development of communication between preschoolers and peers]. Moskva: Pedahohyka [in Russian].
11. Skrypnyk, N. (2009). *Metodyka obstezhennia stanu sformovanykh tolerantnykh vzaiemyn starshykh doshkilnykv* [Methods of examination of the state of formed tolerant relations of senior preschoolers]. Kherson: KhDU. Vol. II, 2, 333–336 [in Ukrainian].
12. Subbot'skyi, E. V. (2010). *Henezys lychnosti: teoriya y eksperyment* [Genesis of personality: theory and experiment]. Sankt-Peterburh: Smysl [in Russian].
13. Tatenko, V. (2017). *Metodohohiia subiektno-vchynkovoho pidkhodu: sotsialno-psykhologichnyi vymir* [Methodology of subject-action approach: socio-psychological dimension]. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].
14. Shcherbo, N. P. (1980). *Osobennosti yndyvudualnoho y hruppovoho reshenia zadach v uslovyakh sovmestnoi deiatelnosti* [Features of individual and group problem solving in conditions of joint activities]. *Voprosy psykhohohyy – Psychology issues*, 2, 107–112 [in Russian].
15. Shchurkova, N. E. (2005). *Prykladnaia pedahohyka vospytaniia* [Applied pedagogy of education]. Sankt-Peterburh: Pyter [in Russian].

Kononko O.

Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Head of the Department of Preschool Education,
Nizhyn Mykola Gogol State University
kononko11@ukr.net
orcid.org/0000-0003-2815-6261

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS
OF THE DEVELOPMENT OF THE MORAL POSITION OF A PRESCHOOLER
IN INTERACTION WITH PEERS**

The problem of development of moral position as a personal phenomenon and integrative education in older preschool children is relevant given: lack of domestic theoretical and experimental research on the analysis of the basics of development of preschoolers' values to themselves, partners and joint activities with them; the importance of implementing a comprehensive approach to the organization of value – oriented interaction of preschoolers with peers; lack of methodological support for the development of a child 5–7 years as a subject of moral position, able to analyze the consequences of their own actions, make appropriate adjustments to their decisions and behavior, to develop basic forms of adequate self-esteem. The article is devoted to the disclosure of the content and structure of the leading category, the definition of criteria and indicators for the development of moral position, the characteristics of its typology, the coverage of the program of optimization of the educational process in ZDO.

The purpose of the article: to theoretically substantiate and experimentally determine the features of development in the senior preschool age of elementary forms of moral position as an indicator of the subjectivity of the child in joint activities with peers.

Methods: analysis and generalization of data of philosophical, psychological and – pedagogical literature on the researched problem; theoretical modeling in order to create diagnostic tools; observations, conversations, projective methods, organization of situations of moral choice.

Results. The main results of the preliminaries were: the value of the structure of the moral position as a special phenomenon of the integrative nature; breakdown of criteria for assessing the development of preschool senior preschool students; concretization of indicators of skin criterion in protocols; the establishment of a comprehensive diagnostic methodology, adequate to the subject of advancement; characteristic of the author's typology of the moral position of children of 5–7 years, to the warehouse which has gone to the warehouse with a somewhat reflective, socially-oriented, destructive-demonstrative and glaringly cunning tipi; development of programs for optimizing the life of preschool children, directing on the activation of the centralized interaction of preschool children with the same pages in the minds of the educational institution; The value of criteria for evaluating the effectiveness of optimization programs (positive dynamics of changes in the quality of indicators and indicators of fewer children of the day, analyzing the inheritance of their own business and success in them).

Originality. For the first time: the author's variant of criteria of an estimation of a degree of development at children of senior preschool age of a moral position in relations with peers is offered; the author's typology of the studied phenomenon is characterized; the individual features of the representatives of the conscious-reflexive, socially-oriented, destructive-demonstrative and contemplative-evasive types are determined; developed an original program to optimize the lives of children 5–7 years in order to progressively develop their moral position in relationships with peers. Received further development: conceptual approaches, diagnostic tools and technology for optimizing the phenomenon under study.

Conclusions. In the study, the moral position is qualified as a complex personal formation that reflects the world of moral values of a child 5–7 years. The moral position is evidenced by the independent and responsible choice of the preschooler as an active subject of their own decisions and actions, the ability to analyze them, make adjustments, adequately evaluate. Criteria for assessing the degree of formation of the moral position of preschoolers in relationships with peers were: self-esteem, respect for the partner and a responsible attitude to the process and results of joint action. The author's typology of the moral position of the studied 5–7 years is characterized, which included: consciously-reflexive, socially-oriented, destructive-demonstrative and contemplative-evasive types. A program for optimizing the process of developing the moral position of preschoolers, aimed at organizing their value-oriented interaction with peers, training in the ability to analyze and evaluate the consequences of their actions, independently and responsibly self-determine, make their own moral choices.

Key words: the subject of interaction, the independence of the preschooler, joint activities with peers, values, moral position.